

דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים

כרך שני • חוברת 11

תעודות האינקוויזיציה מקור לתולדות היהודים והאנוסים

מאת

חיים ביינארט

ירושלים תשכ"ז

כל הזכויות שמורות לאקדמיה הלאומית הישראלית למדעים

נדפס בישראל
בדפוס מרכז, ירושלים

תעודות האינקוויזיציה מקור לתולדות היהודים והאנוסים

מאת

חיים ביינארט

[א]

תולדות אנוסי ספרד ופורטוגאל נודעת להן חשיבות מיוחדת במינה. משוקעים בהן יסודות הרבה שיש בהם כדי להרים תרומה להבנת קורות חייה של יהדות חצי-האי האיברי. ואין הדברים אמורים רק בימי הישיבה שם עד הגירוש מספרד של שנת 1492 והשמד בפורטוגאל של 1497; אף לאחר-מכן עומדות הן בחשיבותן. כל עוד יצאו אנוסים מחצי-האי ונצטרפו אל קהילות ישראל כיהודים לכל דבר, או שנחארגנו כציבור לעצמם, ורק לימים יסדו קהילות ישראל משלהם, יש בלימוד דמותו של ציבור זה כדי לקרב אותנו להבנת תופעות לא מעטות בתולדות ישראל. בכואנו לתאר את דיוקנו של ציבור האנוסים עלינו לזכור, שעם היותו מנותק מן היהדות לא חדל ציבור זה מלינוק מן העבר. דבר זה יש בו כדי לבאר כיצד הוטבעו בציבור-אנושים זה התכונות האופייניות לו, שבאו לידי ביטוי הן בחיי הרוח והן בדפוסי החיים החברתיים שלהם.

כדי ליצור מסגרת לדיונו נחלק את תולדותיהם של אנוסי ספרד לשלוש תקופות:

תקופה ראשונה: מגזירות קנ"א (1391) עד גירוש ספרד (1492);

תקופה שנייה: מן הגירוש עד שנת 1580;

תקופה שלישית: משנת 1580 עד אמצע המאה הי"ח בקירוב.

כידוע, פותחת התקופה הראשונה בשנה שבה עלה הכורת על קהילות ישראל, שעה שמספר רב מן היהודים יצא מכלל ישראל. במשך המאה ה"ט, ובמיוחד לאחר ויכוח טורטוסה בשנים 1413–1414, נוספו עליהם יהודים שהמירו את דתם בעקבות הייאוש שתקף רבים מבין יהודי ספרד. צירוף זה של אנוסים ומומרים מרצון הוא שהקיף עד ימי הגירוש כדי שלישי מן האוכלוסייה היהודית, אשר מנתה, לפי המשוער, כחצי מיליון נפש. לא כאן המקום לדון באריכות בתולדותיה של אוכלוסייה זו של אנוסים. במקום אחר ניסינו להעריך את דמותה על-פי דיון בקהילה אחת של אנוסים, ששימשה דוגמה לקהילות אחרות. נזכור רק זאת, שהקיום המשותף של עדות אנוסים שיצאו מכלל ישראל ושל קהילות ישראל שנשארו נאמנות לאלוהיהן ולעמם אופייני לתקופה כולה. קהילות ישראל הן שהטביעו את חותמן בעדות רבות של אנוסים וביחידים לא מעטים מקרב האנוסים, בין אם היו אלה אנוסים שנתאכזבו מאמונתם החדשה ובין

אם היו אלה אנוסים שמלכתחילה ראו בשמד אסון שאין להשלים עמו. עובדה זו מעלה את תופעת קיומה של עדה שהיא יהודית מבחינת מוצאה ואורח-חיייה ונוצרית מבחינת דתה. שאינה משמשת לה אלא מעטה חיצוני; עדה שעל דעת הכנסייה צריכה היתה להיקלט באוכלוסייה הנוצרית שבתוכה ישבה. אולם כל אותו פרק-זמן שאנו דנים בו לא נקלטה עדת האנוסים באוכלוסייה הנוצרית והוסיפה לחיות חיים עצמאיים. משלה. מן הבחינה היהודית היו אלה ימי שיתוף, ימי ישיבה בצוותא כשבת אחים. כידוע, נתלה הקולר של גירוש היהודים מספרד בצוואר היהודים עצמם: היהודים הואשמו בכך שהביאו להתרחקותה של אוכלוסייה נוצרית שלמה — האנוסים — מן הדת הנוצרית. על השפעתה של האוכלוסייה היהודית על האנוסים ועל שאיפתם של אנוסים שלומי אמוני ישראל לשוב לצור מחצבתם בתקופה זו עוד נייחד את הדיבור.

כאמור, פותחת התקופה השנייה בגירוש ספרד; בפורטוגאל היא מתחילה בשנת 1497. יש לזכור, כי עד אז לא נתקיימו בפורטוגאל אלה בצד אלה קהילות יהודים ועדות אנוסים, ושנת 1497 פותחת אפוא את התקופה הראשונה בחיי אנוסיה. למעשה, בשתי המדינות מסתיימת התקופה בשנת 1580, שנת איחודן של מלכויות ספרד ופורטוגאל תחת כתר אחד. בספרד מתייחדת תקופה זו בכך, שנמצאים בה אנוסים שזכר קיום היהדות והיישוב היהודי עדיין שמור עמהם. באותו זמן נמצא גם בפורטוגאל יניקה במישירין ממורשת היהדות, יניקה שמקורה בכל מה ששמור היה בזכרוןם של אלה שראו והכירו את עמם ואת אורח-חיינו בדור שעבר. ברם, מן הראוי לציין, שכל שהלכה המאה הט"ז ונקפה, כן הלך ונחלש זכר העבר ההוא. אמת, פה ושם היה מגע בין יהודים לאנוסים, במיוחד עם אנוסים שעלה בידם לצאת את ספרד ולשוב לכלל ישראל. והנה, היו מבין אנוסים אלה שחזרו ליהדות ושבו לספרד,² והללו הביאו עמם את שמעה של היהדות שמחוצה לה. לעתים נתפסו על-ידי האינקוויזיציה ונידונו כפי שנידונו: למאסר לזמן קצוב או לצמיתות ולהחזרה לחיק הכנסייה, או להעלאה על המוקד, שם קידשו את השם ברבים. ברם, הסיפור שבפיהם היה בו כדי לתת עידוד רב לאנוסים, וממנו למדו רבות על-אודות היהדות. כן מן הראוי להזכיר את ההדים שהיו בכל חצי-האי לביקורו של דוד הראובני בפורטוגאל. לגבי האנוסים היה משקל מיוחד לשהייתו שם לא רק בשל הופעתו, אלא גם בעידוד אשר שאבו האנוסים מקירבתו ומנוכחותו לשוב אל היהדות.³ ואשר לאנוסי ספרד, מן הדין שנצביע עוד על כך, שעד לכינון האינקוויזיציה בפורטוגאל בשנות השלושים של המאה הט"ז ברחו אנוסים רבים מספרד לפורטוגאל מחמת זעמה של האינקוויזיציה הספרדית. הבאים לפורטוגאל מצאו עד מהרה דרכים להתבולל באנוסיה של ארץ זו, שמהם היו רבים מאוד יהודי ספרד לשעבר, שכידוע נאנסו שם לשמד בשנת 1497. ואולם לגבי אנוסי ספרד בכללם הימים שעד איחודה עם פורטוגאל הם ימי עמידה לבדד אל מול אימיה של האינקוויזיציה, ימים מלאי תקווה, שייפתח להם פתח ליציאה אל החירות — אל מחוץ לגבולות חצי-האי.

כפי שהוצע לעיל, פותחת התקופה השלישית בתולדות אנוסי ספרד — היא השנייה בתולדות אנוסי פורטוגאל — בשנת 1580, התאריך הרשמי של איחוד חצי-האי האיברי.

F. Fita, 'El Judío Errante de Illescas', *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 2 vi (1885), pp. 130 ff.

3 רושם זה עוד נתקיים בספרד במחצית השנייה של המאה הי"ז, ויומן מסעותיו היה נפוץ שם. עיין משפטו של לופי די-וירה (Lope de Vera), : *Archivo Historico Nacional (= AHN)*, Inq. Valladolid Legajo 2135, No. 1

תעודות האינקוויזיציה

ואפילו ימצא מי שיסתייג מתאריך זה, אין בהסתייגות זו כדי לערער על עצם החלוקה לתקופות; לגבי דידי יש בתאריך זה כדי להצביע על שינוי מהותי. עם האיחוד נפתח לאנוסים שבפורטוגאל פתח-מעבר אל גבול ספרד, ומן השעה ההיא באו לבקש בספרד דווקא מפלט מפני זעמה הנורא של האינקוויזיציה הפורטוגיזית, על-אף הסכמ האיחוד, שעל-פיו צריכה היתה פורטוגאל להישאר ארץ לעצמה, וגבולה סגור ומסוגר לאנוסים. אותה בריחה של בודדים, שהצליחו לעבור לספרד כבר בשנות החמישים של המאה ה'ט"ז ואילך, קיבלה עתה ממדים של תנועה. רבים מבין הבורחים האלה נתפסו בספרד כחשודים בקיום מצוות, והובאו לדין במקום-מגוריהם החדש בספרד. האינקוויזיציה הפורטוגיזית אף העבירה לספרד העתקים מתיקי גידוניה, ומסרה אינפורמציה על עברם של אנוסים שונים ועל מעשיהם ביהדות. למעשה, כבר לא היה כוחה של האינקוויזיציה בספרד ככוח בת-בריתה בפורטוגאל. אם נבחן תנועת-בריחה זו מן הבחינה היהודית, מן הדין שנקבע, שדור זה של פליטי-חרב מפני האינקוויזיציה הפורטוגיזית הביא עמו לספרד מאוצרות היהדות שאצר בקרבו והזרים דם חדש בעדת האנוסים שישבה בספרד. לא בכדי אמרו בספרד, שכל פורטוגיזי היושב בה הוא, הלכה למעשה, אנוס המקיים מצוות. אמנם יש בתקופה זו גבול פנימי (תום ימי האיחוד בין ספרד לפורטוגאל בשנת 1640, שעה שנותקה פורטוגאל מספרד), אך גם לאחר תאריך זה הוסיפו אנוסים לבוא מפורטוגאל לספרד, אם כדי להשתקע בה ואם כדי שתשמש להם ארץ-מעבר בדרך אל חוף-מבטחים באחת מקהילות ישראל. תנועת-ההגירה נמשכה אף במאה ה'י"ח, אלא שממדיה פחתו. האנוסים שהוסיפו לחיות בגוייתם בספרד מאמצע מאה זו ואילך יש לראותם, למעשה, כמי שניתקו עצמם לחלוטין מתקוות שיבתם אל כלל ישראל. על-כן מוצאים אנו לנכון לסיים את התקופה השלישית באמצע המאה ה'י"ח, בקירוב, ולקביעה זו מסייעים אירועים פנימיים בספרד ובפורטוגאל, שאין צורך לפרטם כאן.

לכך מבקשים אנו להוסיף, שכל אותו הזמן קיימו האנוסים מגע ער עם היהודים. תנאי הבריחה גרמו, כי משפחות רבות של אנוסים נתפצלו, וכי בחלקן ישבו בקהילות ישראל במערב (בארצות-השפלה, בצרפת, באיטליה – וכמובן אף בגבול האימפריה העות'מאנית – ולימים באנגליה ובכמה ערים בגרמניה) ובחלקן בספרד ובפורטוגאל ובמושבותיהן. בין חלקי המשפחות היה מגע הדוק באמצעות קשרי-מסחר ומכתבים. המשפחות שישבו מחוץ לספרד היו מקור איתן לאינפורמציה על-אודות תורת משה, ועובדה מופלאה זו תמאשרת ממסמכי בתי-הדין של האינקוויזיציה. אך לא מפיהם בלבד חיו האנוסים. נמצאו יהודים, מהם קרובי-משפחה של אנוסים יושבי ספרד ומהם צאצאיהם של אלה שיצאו עם הגירוש, שבאו לספרד מטעמים שונים. היו יהודים שהגיעו למאדריד בשנות השלושים של המאה ה'י"ז, בימי הקונדי-דוכס אוליב'רס, כדי לנהל עמו משא-ומתן על שיבת היהודים לספרד; והיו יהודים שנתפסו בהיותם על פני ימים והובאו לספרד כדי להימכר לעבדות. אל כל אלה מצאו האנוסים את דרכם, כדי ללמוד מהם תורה ומצוות. מהם למדו, ואת אשר למדו מסרו לאחיהם לצרה.

ננסה עתה לברר את מידת יהדותם של האנוסים. המקורות שאנו מבקשים למצות ושעל-פיהם נשתדל להשיב על שאלה זו הם בעיקר מסמכים של האינקוויזיציה. במקום אחר הארכנו בדיון על טיב התעודות הללו.⁵ כאן מבקשים אנו להסב את

4 עיין, למשל: R. TREVOR DAVIES, *Spain in Decline*, London 1957, pp. 39 ff.

5 עיין: ח' ביינארט (לעיל, הערה 1), עמ' 160 ואילך.

תשומת-הלב לאספקטים מסוימים של תולדות האנוסים, כפי שנתבררו לנו מעיון במסמכים שונים של האינקוויזיציה. האינקוויזיציה כמוסד, אשר עיקר עיסוקו היה התחקות וחקירה, ביססה את פעולתה על דברי עדים, מזה, ועל וידויהם-הודעותיהם של הנחקרים על-ידיה, שאף הם בבחינת עדות להרשעה עצמית ולהרשעתם של אחרים, מזה. ואין צורך להאריך בצד המשפטי של הבעיה. אלמלא עדויותיהם של העדים, ספק אם מוסד האינקוויזיציה היה מאריך ימים; ספק אם לא היה מושם לאל כל פועלה בביעור 'הכפירה היהודית' (כפי שכינתה את השיבה ליהדות), אשר למענו כוננה. נראים הדברים, שראשי האינקוויזיציה ידעו, שפנייה אל האוכלוסייה לבוא ולהעיד לפניה לא תושב ריקם. ואולם, כדי להסיר כל אפשרות שמא פנייתה לא תיענה, נקטה מלכתחילה כל אותם האמצעים ופעלה על-פי כל אותן הסמכויות שהוענקו לה מטעם הכנסייה והשלטון החילוני, וכפתה את רצונה על הציבור כולו שיהא נשמע לה. מתחילת כינון האינקוויזיציה, בראשית שנות השמונים של המאה ה-ט"ו, הוטלה על הכול החובה להופיע לפניה. הנוצרים שנתבעו להתוודות לפניה נדרשו לספר לה כל דבר שהיה ידוע להם על מי שקיימו מצוות. רבים מן הוידויים שנאמרו לפני הכמרים של הפארוכיה הוכרזו כוידויי-כזב, וכפרת-העוונות שניתנה על עבירות הוכרזה לא אחת ככפרה שהושגה במרמה. אולם למתוודים שהתוודו על כל אשר היה ידוע להם במועד שנקבע על-ידי האינקוויזיציה – הובטחה מחילת עוונות. עד מהרה החלו ספרי האינקוויזיציה מתמלאים תיאורים על דרכיהם של אנוסים ועל מעשיהם ביהדות, והספרים הללו מונים מאות על מאות דפים. והנה, לא זו בלבד שנהפכה האינקוויזיציה לסמכות שקבעה וידויו של מי היה וידוי של אמת, אלא ששמה עצמה סמכות עליונה בענייני דת ואמונה. היא-היא שהעריכה וקבעה מה אמת ומה שקר בפיהם של מתוודים ועדים. אל דוכן-העדים לא הובאו נוצרים בלבד; אף על יהודים ביקשה האינקוויזיציה לכופף שיהיו עושים את רצונה ויעידו על אותם האנוסים שהיו שותפים להם בקיום מצוות. ויש לזכור, שיהודי ספרד נהגו לראות באנוסים אחים לכל דבר, אנשים שיציאתם מכלל ישראל היתה חולשת-רגע, וחובה לעודד את שיבתם לכור מחצבתם. כאן באה האינקוויזיציה ואילצה את רבני ישראל לחייב בחרם יהודים שיש בידם ידיעה על אנוסים מקיימי מצוות להופיע ולהעיד לפניה. מן הדין להדגיש, כי לפני האינקוויזיציה הובאו לדין רק אנוסים מקיימי מצוות וכי לא היתה לה כל סמכות להעמיד לדין יהודים. לא הובאו לפניה יהודים על ששתפו אנוסים בקיום מצוות, דבר שעליו נידונו אותם האנוסים שקיימו אותן – האינקוויזיציה נזקקה ליהודים לצורכי עדות בלבד, וקיבלה מהם שבועה על דרך ההלכה היהודית. זאת לצד העדות עצמה. נקדיש עתה מלים מספר לטיבם של העדים שעליהם בנתה האינקוויזיציה את משפטיה, נוסף על המתוודים עצמם והעדים שאין להטיל ספק בעדותם. מעולם לא הרבתה האינקוויזיציה לבדוק במהימנותם של עדיה. היא התירה עדות של שאר-יבשר, קרובים כרחוקים: בנים העידו על הוריהם, ואחים ואחיות הרשיעו איש את זולתו; נשים מסרו עדות על בעליהן, ובעלים הסגירו את נשותיהם. לא היתה כל חשיבות במהימנותו של העד. כל מי שיכול היה לשמש לצרכיה נזקקה לו האינקוויזיציה ללא סייגים וללא הבחנה. ברם, אין זה פוסל את מסמכי האינקוויזיציה מהיות מקור היסטורי מהימן. אדרבה, משנעיינ בדברים אשר סיפרו עדים אלה של

תעודות האינקוויזיציה

האינקוויזיציה בעדותם, נמצא אותם מעלים מציאות של קיום יהודי לפני הגירוש ושל ערגת האנוסים אל היהדות לאחר הגירוש. אמרנו 'קיום יהודי', משום שאם נסיר מעדת האנוסים את מעטה הנצרות שנכפה עליהם או כפי שסיגלוהו לעצמם – מעטה שלא היה אלא חיצוני – נמצא אותם חיים חיים יהודיים ממש. מדברי העדים עולה לפנינו תיאור שאין לפקפק כלל באמיתותו, שהרי לא באו אלא לאשר, כי הכפייה שכפה העולם הנוצרי בספרד (וליימים גם בפורטוגאל) על האנוסים לא היה בכוחה להשבית את רצונם של שלומי אמוני ישראל לחיות כיהודים. פתרון השאלה היהודית על דרך המרת הדת, מאונס או מרצון, שצריכה היתה לפתוח לפני המומרים שער אל החברה הנוצרית, לא נתקיים לא בדורו של שמד ולא במשך מאות השנים שלאחריו. למותר לציין את יחסם של יהודים, שנאנסו לצאת מכלל ישראל, אל החברה הנוצרית, חברה שאילצה אותם להמיר את דתם ולקבל את עיקרי האמונה הנוצרית בדרך של כפייה. ברם, אף הציבור הנוצרי ממוצא נוצרי גמור הועמד לפני בעיות של קליטה, הטמעה ושיתוף חיים עם האנוסים, ומאות של שנים לא עמדו לו כדי לפתור בעיה מבעיות אלה.

כידוע, לא באו העדים אלא לספר את אשר ראו או שמעו, או ידעו מפי השמועה.⁷ על-סמך דברי העדים ותיאור בחינתם יש לאל ידנו לתאר את יהדות ספרד במאה הטי' תיאור היסטורי. מן התקופה שלאחר הגירוש נימצא למדים, עד מה חזקו יסודות היהדות וכיצד מצאו האנוסים דרכים לחיות במציאות שהיו נתונים בה, מתוך תקווה לימים יבואו, כשהם מפלסים לעצמם דרך ליציאה וניזונים ברוחם מזכר עברם היהודי. זהו האספקט המעניין אותנו. על-פי מסמכי האינקוויזיציה, שהם אוצר בלום של ידיעות להכרת רוח הדור בכלל, נבחן את דרכם היהודית של האנוסים. אכן, מן התעודות הללו אפשר ללמוד הרבה על-אודות הצד היהודי שבחייהם של אנוסי ספרד ופורטוגאל.

[ב]

כדי להדגים כיצד יסייע לנו החומר האצור בתיקי האינקוויזיציה בתיאור יהדותם של האנוסים, נביא עתה תיאורים אחדים שנטלנו מן התיקים הדנים במשפטים שונים של האינקוויזיציה. מסגרת דיוננו מחייבת אותנו להצטמצם, ולתאר רק משפט אחד או משפטים מספר להארת כל תקופה ותקופה, לפי החלוקה שהצענו לעיל. לתקופה הראשונה נביא לדוגמה את תיאור חייו של הכומר אנדריס גונסאליס, יליד אליה (Halia) ותושב טאלאבירה די-לה-ריינה.

טאלאבירה די-לה-ריינה היא עיירה קטנה בקירבת טולידו, שהיתה ידועה בחיים היהודיים השוקקים שבה. לאחר מאורעות-האימים שעברו על יהודי קאסטיליה במאה הטי' החלו מתרכזים בה יהודים ואנוסים רבים מטולידו וסביבותיה; כידוע, היתה לר' יצחק אברבנאל זיקה מיוחדת לעיר זו. בתחילה ישב אנדריס גונסאליס במקום סמוך לעיירה, אך לימים נעשה תושב טאלאבירה, והחל משמש כומר בכנסיית סאן-מארטין די-טאלאבירה. אדם זה, שבחר להיות ממשמי הכנסייה, הואשם בקיום מצוות ונידון להדחה ממשרתו ולשריפה בפומבי. משפטו נערך בשנים 1486–1487.⁸

7 שם, שם.

AHN, Inq. Toledo 153, No. 331 8

חיים ביינארט

והתבסס על וידויו לפני בית־הדין ב־15 באוגוסט 1485.⁹ קורות חייו מבהירות לנו הבהר היטב את מסכת היחסים שבין יהודים ואנוסים בטאלאבירה, ואין ספק, שהמסופר משקף את הנעשה באותם הימים בספרד כולה. מן־הסתם כבר היה גונסאליס אסור בשעה שנתוודה, שכן ב־12 בנובמבר 1485, קודם שנפתח משפטו רשמית, הוסיף במקום מאסרו על מה שכבר סיפר קודם־לכן לחוקרי האינקוויזיציה, בילדותו נימול על־ידי אביו־זקנו.¹⁰ הוריו לא לימדוהו דבר מתורת משה, והוא נכנס לעולם היהדות בהיותו כבר כומר ובשמשו קאפליאן באַלְקַאבְדִיטִי ד־טַאלַאבִירָה (Alcabdete de Talavera). לא נעסוק כאן במניעים שהביאוהו להצטרף אל הכמורה הרגילה, ונעמוד רק על הצד היהודי שבמעשיו. מבחינה אישית נתון היה במצב ללא מוצא, סובל ומתיסר, מאמין ומקווה לישועה ולפדות, כפי שנראה לקמן.

סיפורו האישי, היהודי, מתחיל בשנת 1472, כלומר, עשרים שנה לפני הגירוש. בשנה זו, והוא אז כבן שלושים, ככל הנראה, בא לראשונה במגע עם אנוסים מקיימי מצוות. אנוס בשם אַלוֹנְסוֹ גוֹנְסַאֲלִיס דוֹנוֹסוֹ (Donoso) הסביר לאנדריס גונסאליס הכומר, שצום יום־הכיפורים הוא־הוא המביא כפרה אמיתית לעוונות. אלוֹנְסוֹ גוֹנְסַאֲלִיס, אשר בידו היה סידור־תפילה, הראה לכוֹמֵר כמה תפילות. אנוס אחר נתן לכוֹמֵר קונטרסים אחדים מתוך ספר — מן־הסתם כתובים ברומאנסי — ואנדריס גונסאליס החזירם לו לאחר עיון.¹² כך בטמן בו זרע הספק באמיתות האמונה הנוצרית. חלפו חמש שנים; השנה שנת 1477, שנה רבת־מאורעות במלכות קאסטיליה. עדיין לא נתאושה המדינה ממרידת המארכיו ד־יִלְיֵינָה נגד שלטונם המאוחד של פֶּרְנַאנְדוֹ ואִיִּזְבֵּל. במקומות הרבה נערכו פרעות באנוסים, ובמקומות אחרים שררה אורירה של חששות מפני פורענויות. באחד מימי ראשון של אותה שנה, כך מספר אנדריס גונסאליס בוידויו, הופיע למיסה נוצרי עובד־אדמה, וסיפר שראה אשה אנוסה מניעה ראשה ומתפללת כיהודי(ה), כדבריו: 'dando cabeçadas y sabadeando como judio'. די היה בסיפור כזה כדי לעורר פרעות באנוסים. לאחר המיסה הלכו סאקריסטאן הכנסייה ואנדריס גונסאליס להעלות את ביתה של האנוסה באש.¹³ הכומר גלווה אל הסאקריסטאן משום שהיה בכונתו להזהיר את האנוסה, והדעת נותנת, שביקש למנוע את שריפת ביתה, מפני שמעשה זה עלול היה לפתוח שרשרת של פרעות. שעה שכבר ישב בכלא האינקוויזיציה כתב, שלגבי דידו מוטב היה אילו היה אותו בית עולה באש באותו מעמד, שהרי מאז החל לשוב אל היהדות שיבה של ממש. במעמד זה הכיר את גונסאלו מארקיס, בעליו של הבית,¹⁴ שמילא לאחר־מכן תפקיד מכריע בהחזרתו של אנדריס גונסאליס אל חיק היהדות. באכסניה שסעד בה אותו יום נודע לו, שבעליה (רוֹדְרִיגוֹ

9 שפטו אותו פְּרוֹ דִיאָס ד־לֶה־קוֹסְטַאנְהָ, שנודע מפעולתו האינקוויזיטורית בסיאודד ריאל; פֶּרַאנְצִיִּסקוֹ סַאנְצִ'יִּס ד־פּוֹנְטִיִּלְסַאנְס; ודון ואֶסקוֹ רַאמִירֶס ד־רִיבֶּרָה, ששימש שופט אורדינאריס. התובע היה פֶּרְנַאן רֹדְרִיגֶס דִּיל פֶּאָרְקוֹ, התובע הנודע מסיאודד ריאל. המשפט נערך בבית־הדין שישב בטולידו.

10 כדברי התובע ב־fol. 2r, על־סמך וידויו של אנדריס גונסאליס.

11 כדברי הכומר עצמו בוידויו. הדברים מוצאים את אישורם בדברי העדים שהעידו נגדו, אחד־עשר במספר.

12 שם האנוס גארסיה גונסאליס, בנו של דיאגו גונסאליס; וראה וידויו של אנדריס גונסאליס, fol. A.

13 שמו של הסאקריסטאן היה אלוֹנְסוֹ, ושמו של האיכר פֶּרַאנְדוֹ אלוֹנְסוֹ.

14 הלז שימש עד־תביעה במשפט זה.

תעודות האינקוויזיציה

קאבאליירו) ואחרים עמו צ'מו אותו יום על חורבן הבית.¹⁵ משראוהו באכסניה אמנם נבהלו מאוד, אך מסתבר, שידעו על מוצאו של הכומר-האנוס. בהזדמנות אחרת באותו יום, בשעת שיחה עם אנוסים אחרים על מאורעות היום, הצביע עליו אחד האנוסים, חואן גונסאליס, בפני גונסאלו מארקיס, ואמר שאין לחשוש מפניו, משום שגם הוא, אנדריס גונסאליס הכומר, אינו אלא אנוס. מאז החל גונסאלו מארקיס מכניסו לביתו, מכבדו ומקרבו. והללו היו עושים בביתם ככל העולה על דעתם, רוצה לומר, שקיימו מצוות בנוכחותו, ללא חשש ומורא. בבית זה נתאהב באיזובל, אחותו של גונסאלו מארקיס, והיא שהביאתהו לבסוף לקיום מצוות. למענה היה מוכן לעשות הכול.¹⁶ ואולי לכך התכוון באומריו, שמוטב היה אילו היה אותו בית, ביתו של גונסאלו מארקיס, עולה באש באותו יום ראשון. שהרי אז לא היה נקלע לתוכו, וחיייו לא היו מקבלים מפנה מכריע כל-כך. אלא שדבריי-חרטה אלה אף שופטי האינקוויזיציה ראו אותם כאמורים מן השפה ולחוץ.

בבית זה נהגו לקיים מצוות הרבה, ואנדריס גונסאליס נעשה שותף לקיומן. אם נרצה למנות את כולן, אין אנו מספקים, ולפיכך נספר רק על אחדות מהן. נספר כיצד טבל אנדריס גונסאליס באחד מערבי יום-הכיפורים, צם כל אותו יום, ולא נעל את מנעליו. ביום-כיפורים אחר שחל להיות בשבת שלח גונסאלו מארקיס אל ביתו יהודים טולי-דאנים, ואלה עשו אצלו את כל היום בתפילה. ביום-כיפורים נוסף שהו הוא וכמה נשים ממשפחת גונסאלו מארקיס בחצר סמוכה לבית-הכנסת והאזינו לתפילות. וכבר נמצאנו למדים מה גדולה היתה דבקתו במצוות. אלא שיש בידינו להוסיף פרטים על קיום מצוות נוספות: בפסח ערך את הסדר, אכל כרפס ומרור ונתן מצות לאנוסים אחרים. בחג הסוכות הלך אל מחוץ לעיר, להרים, וישב שם בסוכה עם יהודי בשם מוסאצ'ו, מלמד תינוקות מטאלאבירה.¹⁷ בפורים הלך עם אנוס אחר לבית-הכנסת, כדי לשמוע כיצד תלו היהודים את המן.¹⁸ עם שני אנוסים אחרים, גיסו של גונסאלו מארקיס, דיאגו די-מולינה וסאנצ'ו די-מולינה,¹⁹ קרא בספרים שהיו ספרי סליחות ('celihot'). פעמים היה הולך עם אותו דיאגו די-מולינה לשמוע אמירת סליחות קודם שהאיר השחר ('antes que amanesciese') – הם היו מאזינים לסליחות באחת החצרות יחד עם הנשים, אולם לפי דבריו – וייתכן, כי כך אמר מתוך כוונה להפחית מחומרת מעשיו – יצאו השניים משם כשהם צוחקים ליהודים על שאלה צועקים בשעת התפילה.²⁰ לעתים הלך בגפו להתפלל בבית-הכנסת. הוא נמנע מאכילת בשר שלא משחיטה כשרה, הכשיר את הבשר ולא אכל טריפה. הוא שמר את השבת, ונמנע מלצאת מתחום שבת; ואם רכב בחג ומועד, נצטער על כך צער רב.

¹⁵ 'destrucción de la casa santa' (בוידיו, שם).

¹⁶ מדברי עדותה זו של איזובל גונסאליס יוצא, שהכומר קידשה כדת משה וישראל ונתן לה טבעת (fol. 7v).

¹⁷ עיין מה שכתבתי בעניין זה בספרי 'אנוסים בדין האינקוויזיציה', עמ' 216 ואילך. כדבריו: '...e algunas vezes fazellos en los montes' (בוידיו, fol. A).

¹⁸ 'como ahorcauan los judios en la synoga a Haman' (שם). בוידיו טען, שלא נשאר שם להאזין למקרא המגילה והלך לו.

¹⁹ האחרון זהה, כנראה, עם סוחר-בדים וצבע-בדים בשם זה, שהיה לימים מאיורדמוס של הארכיהגמון של טולידו. עיין משפט חואן רמירס מסיאודד ריאל: 176, No. 675, fol. 17v. ²⁰ '...e salimonos riendo de las bozes que davan' (בוידיו, fol. A). מתיאור זה מסתבר, שלא היתה שם עזרת-נשים, והנשים התפללו ברחבה שלפני בית-הכנסת.

חיים ביינארט

על קרוב־משפחה קיים מנהגי־אבלות יהודיים במשך שלושים יום, ועסק בטהרת המת.²¹ כן נשבע בעשרת הדיברות, כמנהגם של יהודי ספרד, ועוד ועוד. נדמה, שהפרטים הבאים יש בהם כדי לזרוע אור נוסף על דמותו. קריאתו בספריהם של היהודים גרמה שילך אל מלמד תינקות ישראל שבטאלאבירה (כדבריו: 'que mostraua muchachos ebrayco')²² ובקשה בפיו: שילמדנו תורה ומצוות. מלמד התינקות דחה אותו בטענות של חוסר־פנאי – אולי מתוך חשש מפניו. עם זאת נתן לו המלמד ספר 'שהיה כתוב באותיות נוצריות (כלומר, ברומאנסי), שהיה שייך לקורדוביזי אחד' (כידוע יצא שמם של אנוסי קורדובה על דביקותם ביהדות). בדרך זו השיג ספרים נוספים, ובהם קרא יחד עם גונסאלו מארקיס ועם אנוסים אחרים. את הספרים נהג להסתיר בארגו ההוסטיה²³ או בארון שבו החזיק את הבגדים שנוקק להם בטכסים שונים של הכנסייה.²⁴ בני החבורה נהגו להשאיל ספרים עבריים איש לרעהו, ביניהם ספר בשם 'ספר אמונות' (*Libro de Crehencias*). ייתכן, כי היה זה ספר־דינים אשר היה שייך לאנוס אַלֶּוֹנְסוֹ דִּי־טוֹלִידוֹ, חבר במועצת העיר (רחידור). לבסוף עלה בידו ללמוד אלפבית מפי אחד האנוסים. לימים יצא אנוס זה את המקום 'כדי להיות יהודי', כלומר, כדי לשוב בגלוי ליהדות.²⁵ ואם לא די בכך, נוסף, שהיה גונסאלו מארקיס מביא אל ביתו שלו יהודים מן השכונה היהודית כדי ללמדו מצוות. בשם אשת אלונסו מארקיס נתן הכומר כספים לקניית שמן למאור בבית־הכנסת שבטאלאבירה.²⁶ אנוסים שבאו לעיר כעולי־רגל הוליך אל בית־הכנסת וראה אותם בתפילתם.²⁷

זאת לצד היהודי שבמעשיו. ואלה העבירות שעבר בנצרות: לא האמין בקדושת המיסה וההוסטיה; הטיל מימיו על איקונין של ישו, ופעם אף ניסה לפגוע באיקונין זה של מי שנתייב לשרתו;²⁸ כפר בביאתו של ישו ופירש שלא כהוגן כתובי־כנסייה שונים כדי להראות שהמשיח עדיין לא בא;²⁹ היה מקבל אנוסים לווידי ומכפר להם על עוונותיהם ללא חקירות ודרישות במעשיהם. עניין זה כשלעצמו בעיות רבות היו כרוכות בו בתנאי הימים ההם. צורך הווידי לפני הכומר נבע מתנאי קיומם של האנוסים. קבלת הווידי מצד כומר־אנוס, הנהוג לכפר בקלות, ללא חקירה ודרישה, על עוונות האנוסים המתוודים לפניו, כמוה כחתיירה תחת אחת מאושיות הנצרות. זוהי דמותו של אנוס שכל כוונתו, כדברי עצמו, לא היתה אלא לקיים תרי"ג מצוות ואת כל הדינים והמנהגים של היהדות, מתוך כוונה להתייחד,³⁰ וכפי שאמר על עצמו:

21 עיין fol. 5v

22 שמו היה מוסאצ'ו, כשם המלמד.

23 בתוספת לווידיו (fol. I).

24 לאחר שיצא גונסאלו מארקיס מאלקאבידטי, מסר את הספרים לחברו הכומר אלונסו לופס, והלה זיכה אותו בכפרת עוונות.

25 המדובר באנוס ממשפחת Acre, ועליו נאמר: 'que fue a tornar judio' (ועיין וידיו, fol. j).

26 ראוי לציין, שנוהרה וביקשה ממנו למסור את הכסף לאשה יהודיה, לכאורה בעד תפירת כותנות. אבל מטרת התשלום היתה ידועה (שם).

27 כך נהג כלפי גונסאלו סאנצ'יס דִּי־גואַדְלוֹפִּי ואשתו וכלפי אַנְדְּרִיס דִּי־גואַדְלוֹפִּי, נפח במקצועו, שנתן שמן למאור וכרע ברך בתפילה בבית־הכנסת.

28 האיקונין הנזכר כאן הוא האיקונין שנמצא ליד בית־הסוהר של המלך (ועיין וידיו).

29 כדברי התובע בתביעתו (fol. 2v).

30 '... Guardar todos los seyscientos e treze mandamientos, legales como cerimoniales, con e de fazer sus cerimonias e yrritus, segund que la ley de Muysen manda, con voluntad de judaizar como judio' (fol. j)

תעודות האינקוויזיציה

כמו שיכול לעשות כל יהודי, כך עשיתי אני.³¹ למותר להסביר באריכות מה גדולים היו ייסורי ומה שסועה היתה בנפשו. כאן ניתנת לנו האפשרות לראות את מסכת היחסים שבין יהודים לאנוסים ובין אנוסים לבין עצמם ולעמוד על אורח-חיייהם היהודי במקום אחד בקאסטיליה. בדור שקדם לגירוש ספרד לא היה אנדריס גונסאליס אלא אחד מגי רבים שקידשו את השם כרבים.

לתקופה השנייה שקבענו בדיוננו, זו המשתרעת על רוב רובה של המאה הט"ז, נביא תיאור של חיי אנוסים, וכקודמו מיוסד אף הוא על מקורות האינקוויזיציה. בִּיאָטְרִיס גֹּנְסָאֵלִיס היתה אשתו של חוּאַן דִּי־לֵה־סִיאָרָה. בשנת 1511 נידונה בבית-דין של האינקוויזיציה. בעלה היה אנוס, שפעל בשנת 1483 בשמו של בית-הדין והחזיר את אמו, שברחה מאימת האינקוויזיציה לפורטוגאל, כדי שתעמוד לדין בספרד. והודות לכך זכה שמעשיו היהודיים יכופרו לו. אלא שבשנת 1515, בהיותו הוא עצמו פליט שברח לפורטוגאל מאימת האינקוויזיציה הספרדית, נפתחו נגדו הליכים משפטיים מטעם האינקוויזיציה. הליכים אלה נסתיימו רק שתיים-עשרה שנה לאחר-מכן, בשנת 1527.³² בשנה שנפתח משפטה, היתה ביאטריס גונסאליס אף היא פליטת חרב האינקוויזיציה, והמשפט נערך אפוא שלא בפניה.³³ באוקטובר 1483, בימי החסד בסיאודד ריאל, נתוודו היא ואחותה איזבל ובנובמבר אותה השנה זכו לכפרת עוונות. בווידיה הודתה אז שקיימה מצוות הרבה, החל בלימוד קריאה ותפילה, הדלקת נרות של שבת, ניקור אחוריה של הבהמה (כמנהג שהיה נהוג בספרד, שמקובלת היתה שם מסורת ניקור הבשר בידי נשים), וכלה בהכשרת הבשר וכישולו בכלים נפרדים. ואם במעשים אלה אין משום ייחוד לימים שלפני הגירוש – הרי מתייחדים הם ייחוד גמור אם נעשו אחריו. והנה, אשה זו לא די ששבה לקיים מצוות תורת משה, אלא שהוסיפה על מה שקיימה קודם-לכן. על כלי-האוכל נהגה להקפיד הקפדה יתירה, ואם נמצא אחד ממשרתי הבית שאכל או שתה מהם, ציוותה מיד לשבור את הכלים שהשתמש בהם.³⁴ לכבוד שבת נהגו היא ואחותה ללבוש בגדים של שבת, ורק ביום שני בשבוע הן היו מחליפות את הבגד בבגד של חול. נשים אלה נקטו אפוא בשיטת הערמה כדי להסוות את מעשיהן בשמירת השבת. כן לא עשו בשבת כל מלאכה, ונהגו ביום זה כמנהגם של יהודים לכל דבר.

ברם, בתיאור דברים אלה אין אנו רשאים להסתפק באספקט היהודי בלבד. משפטה של אשה זו יש לו גם אספקטים פוליטיים, שמקורם ביחסים שבין האנוסים למלך פורטוגאל. בתיק משפטה יש מכתב חתום בידי מאנואל הראשון מלך פורטוגאל,³⁵ שבו מעיד המלך עליה ועל אחותה, שפליטות אלה היושבות בארצו הן נוצריות נאמנות ושרכושן ורכוש בעלה של ביאטריס – הלוא הוא חוּאַן דִּי־לֵה־סִיאָרָה – בסך 625 קרוסאדוס, משועבד לעיסקה שעשה הבעל חוּאַן בעניין אספקת מלח-סאלפטר למלך. מה משמעותו של שעבוד זה? על-ידי שעבוד הרכוש כערבות לעיסקה בין המלך וחואן דִּי־לֵה־סִיאָרָה ביקשו פליטי-חרב אלה להציל את רכושם שנשאר בספרד והוחרם על-ידי בית-הדין. מיוחדת במינה היא אפוא התערבותו של המלך למען אנוסים, משום

31 '...Otrosy qualquier judio pudiera faser ansy lo fasia yo' (fol. k)

32 עיין: ח' ביינארט, קורותיה של משפחת אנוסים אחת, תרביץ, ל (תשכ"א), עמ' 46 ואילך.

33 AHN, Inq. Toledo 153, No. 338

34 עדות חואנה גונסאליס, אשת חואן לופס (fol. 6v).

35 תאריך המכתב הוא 30 בספטמבר 1511.

חיים ביינארט

ספק רב הוא, אם לא ידע על אודות מעשיהם היהודיים. ואל נשכח, שכבר באותם הימים דובר בפורטוגאל בפומבי על כינון אינקוויזיציה לאומית במתכונת זו שהיתה בספרד.³⁶ אפילו נניח, שעיסקה זו נעשתה בתום לב וכוונתה עיסקית גרידא, הרי עצם התערבותו של מלך פורטוגאל בענייני האינקוויזיציה הספרדית ראויה לתשומת-לב, גם אם אין כאן אלא שעבוד נכסים לעיסקה משותפת. חוץ די-לה-סיארה, שהיה סוחר-בדים מכובד והיה מעורה בעסקים ובמלאכה בעיר סאנטארים שבפורטוגאל, מן-הסתם היו לו נכסים אחרים בפורטוגאל שיכול היה לשעבדם לצורכי עיסקה זו, ושעבוד כזה ערכו ודאי היה ממשי יותר משעבוד נכסים באספמיא. דומה, שיש במעשה זה כדי ללמד הרבה על אורח-חיהם של אנוסים ועל יכולת הסתגלותם לתנאים שיצרה פעולת האינקוויזיציה. הווי אומר, לא עבר דור אחד מאז קמה האינקוויזיציה וכבר נמצאו להם לאנוסים דרכים ושיטות שסייעו להם לא רק לחיות כיהודים לכל דבר, אלא אף להתגבר על סכנות של חרמת רכוש ושל אבדן כל מה שהיה להם. כך נמצא במאות ה"ט" והי"ז מערכת שלמה של שיטות אשראי והלוואות, שסייעו לאנוסים במקרים רבים להבטיח את רכושם, לבל יפול בידי תופס הנכסים של האינקוויזיציה. ואם נתפסו הנכסים, מצאו הללו דרכים ושיטות להוכיח לרשות הנכסים של האינקוויזיציה, שהנכסים משועבדים לזרים, לנוצרים נאמנים ממוצא נוצרי גמור, וכך נאלצה האינקוויזיציה להחזיר את כל אשר החרימה לבעלים המדומים או האמיתיים. אין ספק, חכמת-חיים גדולה ונסיון שצמח מתוך סבל רב הם שהביאו לפיתוח השיטות הללו.

בהשוואה למתואר לעיל אין דראמאטיות רבה בסיפור מעשיה היהודיים של אנוסה אחרת, הלוא היא מאיור גונסאליס מסיאודד ריאל, אשת פרו נבנייס פראנקו.³⁷ התיאור של קיום המצוות בידי אנוסים שהבאנו לעיל מאפשר לנו שנהיה מקצרים כאן. ב-2 ביולי 1513 נפתח משפטה של מאיור גונסאליס, והוא נמשך עד ל-30 בנובמבר 1518. משמע, חמש שנים ויותר נתונה היתה במאסר האינקוויזיציה, וכל אותו הזמן היה עניינה תלוי ועומד לשבט או לחסד.³⁸ משפטה, כמשפט ביאטריס גונסאליס, היה משפט של אנוסה שלדעת האינקוויזיציה חזרה לסורה, כלומר, חזרה לקיים מצוות תורת משה. בימי החסד של שנת 1483 נתוודתה בעיר סיאודד ריאל וניתנה לה כפרת עוונות, והיא הוחזרה אל חיק הכנסייה,³⁹ כלומר, במשך שלושים שנה הונח לה מיד האינקוויזיציה. ב-1513 ביקשה זו לדונה מחדש, הן על קיום מצוות והן על שנתוודתה וידויה כזב כדי להערים על האינקוויזיציה.⁴⁰

מאיור גונסאליס קיימה מצוות הרבה: נהגה לשמור את השבת ולהדליק נרות של שבת; נהגה להתייחד באותו לילה בחדר מיוחד ולשיר מזמורים;⁴¹ ביום השבת נהגה ללכת לבתי קרובים כדי לבלות עמהם את היום, והללו נהגו לבוא לביתה; היתה לובשת

36 כידוע, נשא מאנואל לאשה את מאריה, בתם של פרנאנדו ואיזבל, ובימיו אירע מעשה השמד האכזרי של שנת 1497.

37 *AHN, Inq. Toledo 194, No. 476*, ובו 98 דפי פוליו.

38 גם מכאן יש ללמוד על אופן פעולתו של בית-הדין לאחר הגירוש. היה זה בית-דין שעותו היו בידו לדון את נאשמו ולברר את כל פרטי מעשיהם.

39 ב-18 באוקטובר נתוודתה, וב-16 בנובמבר 1483 הוחזרה לחיק הכנסייה.

40 טענה זו שבפי האינקוויזיציה היא קשה, שכן היטיבה האינקוויזיציה להעריך את נאשמה.

41 העדה החשובה במשפטה היתה המשרתת שלה, חואנה גונסאליס (fol. 6v ואילך).

תעודות האינקוויזיציה

מלבוש נקי של חג באותו יום; בעת התפילה דיברה מן הגרון, 'כדרך שלומדים ומתפללים יהודים',⁴² ותפילתה זו נאמרה בדבקות גדולה; היא ובעלה היו שוחטים עופות בשחיטה כשרה, ויחד קיימו את חג הפסח, משום ש'נתכוונו לקיים מצוות תורת משה, שכן אבותיו החדירו בו (בבעלה) את הכוונה הזאת ואת המעשה הזה'.⁴³ באופן זה קיימו שניהם מצוות הרבה. אף-על-פי-כן היו עדים שסיפרו עליה ועל משפחתה, שהיו נוהגים כנוצרים לכל דבר בשעה שהאינקוויזיציה או הפקיד המבקר שלה שהו בעיר. פירושו של דבר זה לגבי בית-הדין הוא, שגם בכך ביקשו להערים עליה. כברוב המקרים מדובר גם במשפט זה בשותפות משפחתית מלאה בקיום מצוות.

במהלך המשפט ביקשה הנאשמת להעביר את כובד מעשיה היהודיים לימים שבהם שהתה בבית הוריה, שגם הם היו נידוני האינקוויזיציה.⁴⁴ הווי אומר, כל מה שעשתה לא עשתה אלא בילדותה, בתוקף חינוכה בבית הוריה ובתוקף השפעתם עליה. כיוון שאנו דנים בימים שלאחר הגירוש, מן הראוי להדגיש, שמעשיה היהודיים הם ללא ספק תוצאה של עברה היהודי וידיעת המצוות שלמדה. וכמוה כן בעלה. בכיוון זה אף ביקשה מערכת הסניגוריה שהועמדה לרשות מאיור גונסאליס לדחות את טענות התביעה. היא אף טענה, שכמה מן המצוות שעל קיומן הואשמה הם מעשים לגברים, כגון שחיטת עופות. בתנאי האנוסים שמלפני הגירוש אין ספק, שהנאשמת היתה נידונה לשריפה. ואילו עתה, בראשית המאה ה'ט"ז, מצא בית-הדין דרך לדונה למאסר-עולם, להחרים את רכושה ולחייבה ללבוש כל ימיה את מלבוש הסאנבניטו, כנהוג אצל נידונים לכפרת עוונות. כל זאת על-אף העובדה, שבני משפחתה של הנאשמת השפיעו על העדה הראשית במשפט, הואגה גונסאליס, שהיתה משרתת בביתם, שתחזור בה מעדותה. אל נשכח, שהמעשה נעשה בסודיות גמורה. בני המשפחה של מאיור גונסאליס הציעו בפשטות לעדה זו ששיאוה לאחד מבני המשפחה. עוזרת זו הבינה מיד, שאם תמשיך בעדותה יאבדו נכסי המשפחה, שהרי אלה יוחרמו לאחר שיינתן פסק-דין מחייב מצד בית-הדין. ואמנם חזרה בה מעדותה, אלא שבית-הדין חזר וחקרה, ורק אז סיפרה על ההצעה. פסק-הדין נגד מאיור גונסאליס ניתן ב-30 בנובמבר 1518. אך לא עברו שנתיים, וב-18 באוגוסט 1520 שוחררה מן המאסר. היא נתחייבה לעשות הרבה מעשי-כפרה, לצום צומות ולהרבות תפילה. אך לא חלפו שלושה חודשים ופטרוה ממלבוש הסאנבניטו תמורת תשלום שישמש כדי לפדות מן השבי שבתוניס את לופי די-מויאָה, מחשובי תושביה של סיאודד ריאל.

תיאורים אלה יש בכוחם לצייר תמונה של הדור הראשון והשני שלאחר הגירוש. בתיקי המשפטים יש שנמצא תעודות שמוכאות בהן תפילות שלימות או מקוטעות. מעניין לציין, שתיאורי המצוות שקיימו הנאשמים משתרעים על יריעה נרחבת ומרהיבה-עין. כל סיפור יש בו כדי ללמד, כי בימים הללו לא נס ליחה של היהדות שבחצי-האי האיברי ולא אבד כוחה. כל זה בא לידי ביטוי גם בדורות מאוחרים יותר, לאחר שנקפה המאה ה'ט"ז, ותמורות גדולות התרחשו בחצי-האי האיברי. צריכים אנו

⁴² '...Hablando de garguero como hablauan los judios al tiempo que rezauan e meldauan' (התובע בתביעתו, fol. 30v).

⁴³ עדות פרו נוניס פראנקו, בעלה (fol. 25v).

⁴⁴ אביה, לואיס פראנקו, ואמה, אינבל, הוחזרו לחיק הכנסייה; הוריה-זקניה הובאו אף הם לדין האינקוויזיציה.

חיים ביינארט

לזכור, כי בימים ההם הלכו והחמירו התנאים לקיום המצוות. אף-על-פי-כן נמצאו רבים, פשוטי-עם כבעלי נכסים, שקיימו מצוות, לעתים מזומנות בצוותא. עובדת הזדקקותם של אלה לאלה בקיום מצוות יצרה תנאים של שוויון. בן-עשירים יכול היה לגלות את ספוני לבו לאנוס בן-עניים, ויש שהשניים הכריזו ביחד על רצונם לקיים מצוות ולהיות יהודים לכל דבר.⁴⁵ יחד היו נכונים לכל סכנה, ובכוא הרעה – להתייטר בייסורי דין האינקוויזיציה. יצוין דרך אגב, שלגבי דידה של האינקוויזיציה די היה בהכרזה כזו, שנעשתה לעתים כאשר שניים או יותר חברו יחדיו לשם יציאה מספרד ושיבה גלויה ליהדות, כדי לדון בכל חומר-הדין את האנוס שהיה שותף להכרזה. המושג ser observante הוא מטבע-לשון מצוי במאות ה"ז וה"ח, והוא עדות לברית אשר כרתו ביניהם אנוסים לקיום מצוות. רבים ידעו תפילות השגורות בפייהם של ישראל. אחרים היו בקיאים בתחינות מיוחדות, ואלה מעלות לפנינו עולם של ייסורים ותקות. אמת, רבים היו האנוסים שלמדו את התפילות מתוך ספרים מתורגמים או על-פי מסורות שבעל-פה, שעברו מדור לדור בקרב המשפחה. אך היו ביניהם רבים שידעו עברית, שלמדו את הלשון בספרד או בקהילות ישראל שמחוצה לה. רבים מן האנוסים שיצאו את חצי-האי האיברי היו בין מייסדיהם של מרכזי אנוסים אשר לימים נהפכו לקהילות גדולות וחשובות. היו מהם ששבו לספרד והביאו אליה את רוח היהדות ואת מורשתה.

נסיים את דיוננו בשורות ספורות על אנוסה פשוטה שישבה בספרד ועל דרכה ביהדות, וכן על אנוס שיצא מספרד ופעל בעיקר מחוצה לה. דוֹנְיָה אַנטוֹנְיָה אַנְרִיקֶס אַקוֹסְטָה, בתו של דיֶאֶגוֹ אַנְרִיקֶס, היתה נערה ממוצא פורטוגזי-אנוסי, שעמדה להגיע לפרקה בטולידו עיר מושבה. בשנת 1581 נאסרה, ומשפטה נמשך עד שנת 1584.⁴⁶ בשעת מאסרה עונתה, אלא שמעניה לא יכלו להוציא ממנה שום הודאה חוץ מהווידוי שקיימה מצוות. סופה שנידונה לכפרת עוונות ולהחזרה לחיק הכנסייה. כאמור, הובאה לדין על שקיימה מצוות תורת משה: שמרה שבת – כדרכם של אנוסים רבים – ונמנעה מעשיית כל מלאכה בה. לכבוד היום התקשטה והדליקה נרות של שבת. כנגד זה עשתה מלאכה ביום הראשון. בביתה, כלומר, בבית הוריה, לא נמצא כל איקונין. השכנים שהעידו עליה סיפרו עליה ועל משפחתה, שהללו נהגו אורח-חיים כיהודים. בין השאר ידעו לספר, שבביתם נתקיימו ויכוחים בענייני מולד הירח.⁴⁷ כדברי העד לא נערכו ויכוחים אלה כדי לקבוע את מועדיהם של חגי ישראל, הגם שמותרים אנו להעיר כאן, שיייתכן ונשתבשו להם הימים המדויקים שבהם חלו חגים אלה. ברי, שעצם עדות זו חשובה להכרת שאיפתם של האנוסים להגיע לכלל קביעת מועדי ישראל. נערה זו היתה, כאמור, פורטוגזית במוצאה. באותם הימים היו מצויים בטולידו אנוסים רבים שמוצאם מפורטוגאל, ורבים מהם נידונו בבית-הדין של האינקוויזיציה. על כולם הטביעה האינקוויזיציה חותם של יהדות בזכות המצוות שקיימו. אל-נכון צריכים אנו להניח, שאת מטען

45 עיין: H. BEINART, *The Converso Problem in 16th and 17th Century Spain, The Sephardi Heritage* (בדפוס).

46 *AHN, Inq. Toledo* 130, No. 4 208 דפי פוליו.

47 'Iten, que en su casa se disputa en presencia deste (testigo) sobre las lunas del año, 47 y aviendolo por fiado algunas vezes dixo vno, digolo por a mas fiestas guardar' (fol. 4r)

תעודות האינקוויזיציה

הידיעות על המצוות הביאו אנוסים אלה מבית אבותיהם שבפורטוגאל. מטען זה היה כאמור, מעין עירוני דם חדש למסורת היהודית של אנוסי ספרד. הודות לכך נוסף לאנוסי ספרד כוח להחזיק מעמד עד שיזדמן להם לצאת מחצי-האי האיברי ולשוב ליהדות בגלוי. זהו תוכן התיק של נידון בימים ההם, וזהו תוכן חייהם של אנוסים רבים ותמציתם. יש שתיק מספר על מעשי יומיום פשוטים וגבורת יומיום שבשיגרה, ויש שתיק מכיל סיפורים על קשרים חובקי-עולם ומעשים הנעשים בחירוף-נפש. נדמה, שדווקא ממעשיהם הפשוטים, שנעשו מדי יום ומדי שעה, בהיותם עומדים בסכנות גדולות, נכונים למסור נפשם למען יהדותם, עולה גדולת רוח עושיהם ומתייחדת שעתם.

אם היה בתיאור משפטים אלה כדי להעלות את דמות האנוסים בספרד ואת דרכם ביהדות – הרי יש במשפטי המאה הי"ז כדי להוסיף דעת על קהילות ישראל שמחוץ לספרד. בקהילות הרבה אשר מחוץ לחצי-האי האיברי שהו, כאמור, אנוסים ששבו ליהדות, מהם שחזרו לספרד והביאו לשם דעת על מורשת היהדות. אמנם זהו אך חלק קטן מסיפורם, אלא שהוא החלק אשר ממנו שאבו עידוד ונוחם אחיהם שישבו בספרד. האינקוויזיציה, שנתנה דעתה עליהם שעה ששהו בספרד, ביקשה לדעת את דרכם היהודית של אנוסי ספרד בארצות שמחוצה לה, וכך למדה גם על קהילות ישראל בארצות אחרות. יש אפוא טעם מיוחד לעיון במשפטי האינקוויזיציה מסוג זה. מתיקים אלה עולה סיפור מיוחד במינו על יהודים בקהילות ישראל במערב אירופה, בגבולותיה של האימפריה העות'מאנית ובעולם החדש.

פֶּדְרוֹ לֹרְנָסוֹ אַגְיֵאֵר (Pedro Lorenzo Aguiar) נידון שלא בפניו ב־1633–1650.⁴⁸ מוצאו היה ממשפחת-אנוסים פורטוגלית, והוא היה תושב מאדריד בימים שהחלה העיר מתפתחת בתנופה גדולה וקונה גינוני בירה בממלכה. בעיר זו שימש פדרו לורנסו קורֶסְפוֹנְדָנְט של האחים פֶּרִיירָה מאמסטרדאם, שחיו שם כיהודים לכל דבר. בנודויו הגיע פדרו לורנסו לבאיין שבצרפת, נשתקע שם בין אנוסים ששבו ליהדות ונעשה כאחד מהם. בשנת 1629 שהה באמסטרדאם, ויחד עם האחים עמנואל ונוניו פֶּרִיירָה ביקר בבית-הכנסת 'בית יעקב' שבעיר זו לתפילה ולשאר צורכי הקהל. לפי דברי עדים שונים נתחבר לאחראי-מכן עם אנוסים בארצות-השפלה ובצרפת ששבו ליהדות, והמשיך באורח-חיים יהודי. כאן מבקש אני לציין, שאם עד לגירוש ובעשרות השנים הראשונות של המאה הט"ז נמצא עדויות על מעשי אנוסים מתוך ראייה, שמיצה או ידיעה על-פי השמועה – הרי מעתה נמצא משפטים רבים המבוססים על עדויותיהם של אנוסים שישבו במאסר אף הם ונאשמו בקיום מצוות. רובם ככולם שהו קודם-לכן מחוץ לחצי-האי האיברי, שבו ליהדות וחברו לקהילה היהודית, ולימים שבו לספרד. האינקוויזיציה הרבתה לחקור אותם על מעשיהם, ויש בדבריהם כדי לבנות את דיוקנן של קהילות ישראל שבהן שהו. וכשבדקים אנו בנעשה בקהילות הנזכרות, נמצא, שיש אחיזה לדבריהם של הללו, וכידוע, לא פסק בית-דין האינקוויזיציה עצמו מלחקור את עדיו, עד ששוכנע באמיתות דבריהם. מעשיו של פדרו לורנסו אגיאיר ודרכו ביהדות מתגלים באור מיוחד בעדות אשר נמסרה במשפט זה על-ידי הקאפיטן טאן אֶסְטֵיבָאן דִּי־אָרִיס דִּי־פּוֹנְסֵיקָה (Estéban de Ares de Fonseca).⁴⁹ בעדותו מסר הקאפיטאן על אנוסים רבים ועל חלקם בנסיון שעשו ההולאנדים בשנות העשרים

48 AHN, Inq. Toledo 131, No. 6. הוא נידון לשריפה בדמות.

49 בדעתנו לשוב ולייחד את הדיבור על איש זה במקום אחר.

חיים ביינארט

של המאה הי"ז לכבוש את בראזיל וליישב שם יהודים. שנים על שנים חי עד זה בקהילות ישראל באיטליה, בצרפת ובהולאנד.⁵⁰ לימים שב לספרד, ונעשה סוכנה של האינקוויזיציה והסגיר לידיה אנוסים רבים. הוא סיפר על אנוסים רבים שחיו כיהודים, וכשליחיו של רישליה סייעו לו בעצה ובידע. וכך עשו יהודים גם למען הולאנד. הדעת נותנת, שדי־אריס די־פונטיקה ביקש לקבוע, שזו היתה גם דרכו של פדרו לורנסו אניאר, שהרי כל עדות בתיקו של נידון האינקוויזיציה יש לה כוונה מיוחדת, בראש ובראשונה לגבי הנידון עצמו, ולקמן לגבי הסביבה והציבור שבהם חי ופעל. בעניין שלפנינו יש בו בעיון במסמכים כדי לזרוע אור חדש על מה שנתרחש באירופה במאה הי"ז. לכן ערכם של מקורות האינקוויזיציה מיוחד במינו לא רק על שום ייחודם, כי־אם גם על שום היקפם, שכן פרצה האינקוויזיציה גבולות, והצליחה לאסוף ידיעות רבות על יהודים ואנוסים באירופה, במרכזי האימפריה העות'מאנית ובעולם החדש. והנה, אם בראשיתה התייחדה כמוסד שנוסד לצרכים מקומיים גרידא, הרי לימים נעשתה לגוף בעל אינטרסים בקנה־מידה עולמי, שעקב אחרי יהודים ואנוסים בארצות רבות ובתחומיהן של מדינות הרבה.

בדברים שסיפרנו ביקשנו להראות, בעזרת כמה דמויות מתוך מספר רב של אנוסים שנידונו בבתי־הדין של האינקוויזיציה, את אשר בכוחם של התיקים לספר לנו. חמישה אנשים משלוש תקופות רחוקות זו מזו ומשלושה מקומות שונים זה מזה שימשו לנו דוגמה. מעשים בעלי רקע שונה, מרוחקים בזמן ובמקום, נתרקמו למרקם אחד של יהדות. היהדות היא־היא שייחדה אותם, ואליה ביקשו עושי המעשים לשוב תמיד ובכל המקומות. בכל תקופה נתונים היו האנוסים בתנאים מיוחדים, וכיטאו בדרכים שונות את געגועיהם על יהדות צרופה. כל הגילויים האלה הם פסיפס רבגוני של חיים יהודיים, ששורשם בימי גדולתה של יהדות ספרד. בכוח עמידתם נצרפה יהדותם בכור של ייסורי כמיהה. הם שמרו לה אמונים עד שהגיעה עת צאתם מארץ גזירתם, שעה שיכלו לשוב בגלוי אל עמם ולעמוד עמו בגורל הדורות.

הרצאה ביום ט"ז באדר תשכ"ו (8.3.1966)

